

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

สารนิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยอิโวาทในมหาปริพพานสูตร” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยอิโวาทในมหาปริพพานสูตร และเพื่อวิเคราะห์ปัจจัยอิโวาทในมหาปริพพานสูตร มีผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พุทธบริษัทภายในช่วง ๓ เดือน ก่อนการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระองค์ เฉพาะในส่วนของหลักธรรม กล่าวได้ว่าปัจจัยอิโวาทมีความโดดเด่นสำคัญกว่าหลักธรรมอื่น ๆ เพราะถูกกล่าวอ้างถึงมากที่สุด ทั้งนี้ก็ด้วยเป็นการกล่าวถึงหลักธรรมที่เป็นประธานคือความไม่ประมาท ซึ่งหมายถึงความไม่ประมาทในสังขารนั่นเอง เพราะสังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา ไม่มีสาระใด ๆ ที่จะให้ยึดมั่น เพราะที่สุดแล้วผู้ยึดมั่นก็ได้แต่ความว่างเปล่าและความทุกข์เท่านั้น ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงเน้นย้ำให้พุทธบริษัทไม่ประมาทในชีวิต

ความเสื่อมของสังขารมีลักษณะที่จำแนกได้เป็น ๓ ประการ คือ (๑) เสื่อมเพราะเป็นสภาพตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วมีความแตกสลายเป็นที่สุด (๒) เสื่อมเพราะความไม่มีตัวตน แต่มนุษย์หลงยึดมั่นโดยความเป็นตัวตน จึงทำให้ประสบกับความทุกข์ (๓) เสื่อมเพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือมีสิ่งอื่นเป็นปัจจัยและเป็นปัจจัยของสิ่งอื่น

๑. เสื่อมเพราะเป็นสภาพตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วมีความแตกสลายเป็นที่สุด

สังขารมี ๒ ประเภท คือรูปและนาม ในชั้น ๕ หมายถึงสังขารที่เป็นสภาพปรุงแต่งจิตใจ ส่วนสังขารทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองหมายถึงสังขารในไตรลักษณ์ อย่างไรก็ตามย่อมมีความหมายครอบคลุมถึงสังขารที่เป็นรูปในชั้น ๕ ด้วย เพราะเป็นไปในอำนาจของไตรลักษณ์เหมือนกัน ความเสื่อมสลายของชั้น ๕ สามารถอธิบายได้ในมิติของการกำหนดอายุ ๑๐๐ เป็นเกณฑ์ คือภายใน ๑๐๐ ปี มนุษย์ย่อมตายหรือเสื่อมสลายไปในขณะที่อยู่ในครรภ์ช่วงใดช่วงหนึ่งคือ กลละ (น้ำใส) อัณฑะ (น้ำล้างเนื้อ) เปสิจิน (จันเนื้อ) ฆนะ (ก้อนเนื้อ) หรือปัญญาสาข (๕ ปุ่ม คือมือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑) ตายในขณะคลอดบ้าง ตายในช่วงอายุเพียงครึ่งเดือน ๑ เดือน จนถึง ๑๐ เดือนบ้าง ตายในช่วงอายุ ๑ ปีจนถึง ๑๐๐ ปีบ้าง หากจะมีอยู่เกิน ๑๐๐ ปีไปก็มีบ้างเหมือนกันแต่ไม่มาก ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า สัตว์ที่เกิดมาแล้วมีภัยจากความตายอยู่เป็นนิจ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายทั้งเด็กผู้ใหญ่ โง่ และฉลาดทั้งหมด เวลาจะตายใคร ๆ ก็ขอร้องให้มีชีวิตอยู่ต่อไปไม่ได้ ทุกอย่างย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งนั้น ชั้น ๕ ย่อมเป็นไปเพื่ออาหาร (ความเสื่อม) ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะ

ชั้น ๕ ไม่เที่ยง ดังนั้นจึงเป็นทุกข์ และเพราะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ จึงมีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่ควรที่จะยึดมั่นโดยความเป็นตัวตนหรือเห็นว่าเป็นเรา ของเรา กล่าวเฉพาะรูปชั้น ๕ รูปมีทุกข์ ประจักษ์ชัดคือการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เมื่อมีเกิดก็มีแก่ ภาวะที่จัดว่าเป็นความแก่ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ เหล่านี้คือความเสื่อมของกายสังขาร เมื่อมีความแก่ก็มีความตายหรือความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความตาย ความแตกสลายไปแห่งชั้น ๕ ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์ ทั้งหมดนี้คือความเสื่อมและความทุกข์ที่เกิดจากสังขาร

ตามนัยอนัตตลักขณสูตร ท่านจำแนกรูปโดยนัยต่าง ๆ มีทั้งรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปเลว รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ทั้งหมดล้วนถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา ความเสื่อมที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้อ้างบาลีไว้เกี่ยวกับการกำหนดพิจารณาชั้น ๕ มีอาการดังนี้คือ (๑) ไม่เที่ยง เพราะชั้นนั้นไม่อาจดำรงอยู่ได้ตลอดไป และเพราะชั้นนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย (๒) อาพาธ เพราะให้เกิดความไม่มีเสรี และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเจ็บไข้ (๓) เป็นฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่เชื่อฟัง (๔) ทลายไป เพราะพังไปด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ (๕) หวั่นไหว เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิ ชรา มรณะ และโลกธรรมทั้งหลายมีลาภและความเสื่อมลาภ เป็นต้น (๖) แตกสลาย เพราะเข้าถึงความแตกสลายเป็นปกติ โดยการกระทำ (ของตนหรือคนอื่น) บ้าง โดยเป็นเองบ้าง (๗) ไม่คงทน เพราะตกไปได้ทุกรุ่นโดยปกติ และเพราะไม่มีเสถียรภาพ (๘) ไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และเพราะหาความปลอดภัยไม่ได้ (๙) ว่างเปล่า เพราะว่างจากความยั่งยืน ความงามและความสุขที่คนเขลาคาดคิดเอา (๑๐) ไม่มีแก่น เพราะเป็นสภาพว่างหรือเล็กน้อย (๑๑) สูญเปล่า เพราะว่างจากเจ้าของ ผู้ครอง ผู้สร้าง ผู้สวय (ผล) และผู้ดูแลรักษา (๑๒) มิใช่ตน เพราะแม้แต่ตนเองก็ไม่ได้เป็นเจ้าของ เป็นต้น (๑๓) มีความแปรไปเป็นธรรมดา เพราะความเปลี่ยนแปลงไปเป็นชราและมรณะ (๑๔) ไม่มีแก่น เพราะอ่อนแอ และเพราะหักได้ง่ายเหมือนไม้กระพี้ (๑๕) เสื่อม เพราะปราศจากความเจริญและเพราะเป็นความเสื่อม (๑๖) เป็นสังขตะ เพราะถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (๑๗) เป็นเหยื่อมาร เพราะเป็นเหยื่อของมัจจุรและกิเลสมาร (๑๘-๒๑) มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นปกติ

ความเสื่อมแห่งรูปตามกาลคือ (๑) ปฏิสันธิกาล (อุปปาทะ) คือสังขารก่อให้เกิดรูป (และนาม) ขึ้นมา (๒) หลังจากนั้นเป็นต้นไปจนถึงก่อนจุติ ท่านเรียกว่า ปวัตติกาล (ฐิติ) คือความเป็นไปแห่งรูป (ชีวิต) เริ่มตั้งแต่ทารกจนถึงแก่ มีความเปลี่ยนแปลงและสืบทอดอยู่ทุกขณะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าความเสื่อม (๓) จุตีกาล (ภังคะ) เมื่อรูปแก่หง่อมเต็มที่ ไม่อาจเป็นไปต่อไปได้อีกแล้วก็ถึงกาลจุติเคลื่อน หรือแตกสลายไป และหากยังมีต้นหนนำไปสู่ภพใหม่อีก รูปก็จะปฏิสันธิใหม่ในภพนั้น ๆ อีกตามผลแห่งกรรมที่ได้กระทำไว้ หมุนเวียนเป็นสังสารวัฏอย่างนี้

ความเสื่อมของรูปตามนัยอาหาร อุตุ กรรม จิต มีดังนี้คือ (๑) รูปในคราวอด ย่อมดับไปในคราวอดนั่นเอง ไม่ถึงคราวอิ่ม รูปในคราวอิ่มก็ดับไปในคราวอิ่มนั่นเอง ไม่ถึงคราวอด เหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๒) รูปในคราวร้อนก็ดับไปในคราวร้อนนั่นเอง ไม่ถึงคราวเย็น รูปในคราวเย็นก็ดับไปในคราวเย็นนั่นเอง ไม่ถึงคราวร้อน เหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๓) รูปอันเป็นไปในจักขุทวาร ก็ดับไปในจักขุทวารนั่นเอง ไม่ถึงทวารที่เลื่อนออกนี้ เหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๔) รูปอันเป็นไปในคราวดีใจก็ดับไปในคราวดีใจนั่นเอง ไม่ถึงคราวเสียใจ รูปอันเป็นไปในคราวเสียใจก็ดับไปในคราวเสียใจนี้เอง ไม่ถึงคราวดีใจ เหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรูปมีจิตเป็นสมุฏฐานยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปอย่างนี้แล้ว ย่อมจะเกิดความรู้ว่า ชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวลประกอบ ไว้กับจิตดวงเดียว ขณะแห่งชีวิต เป็นต้นย่อมเป็นไปพลัน (ชั่วขณะจิตหนึ่ง) เพราะจิตไม่เกิด สัตว์โลกก็ชื่อว่าไม่เกิด เพราะจิตเกิดขึ้น จำเพาะหน้า สัตว์โลกก็ชื่อว่าเป็นอย่างอยู่ เพราะจิตดับ สัตว์โลกก็ชื่อว่าตาย สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับแล้วก็มีได้ไปเก็บไว้ที่ไหน กองสังขารสำหรับที่จะเกิดในอนาคตก็ไม่ได้มี สังขารทั้งหลายที่เกิดแล้ว ตั้งอยู่ก็เปรียบเหมือนเมล็ดพรรณผักกาดที่คนวางลงบนปลายเข็ม พอถูกปลายเข็มก็ตกไปพลัน อนึ่ง เมื่อสังขารธรรมทั้งหลายเกิดแล้ว ความแตกดับก็ครอบงำธรรมเหล่านั้นไว้ มันจึงมีความแตกทำลายเป็นธรรมดา ไม่ปนกันธรรมก่อน ๆ สังขารทั้งหลายมาโดยอาการไม่ปรากฏ แม้แตกดับแล้วก็ไม่ปรากฏ มันเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไปเหมือนสายฟ้าปรากฏขึ้นในอากาศ ฉะนั้น

๒. เสื่อมเพราะความไม่มีตัวตน แต่มนุษย์หลงยึดมั่นโดยความเป็นตัวตน จึงทำให้ประสบกับความทุกข์

สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของใคร ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเกิดขึ้นและความเสื่อมรูปนามที่ท่านอธิบายไว้ในอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ มีดังนี้คือ ก่อนที่นามรูปนี้จะเกิดขึ้น กองนามรูปที่ยังไม่เกิดหาไม่ ความไปสู่ทิศใหญ่น้อยแห่งนามรูปที่กำลังดับไปก็ไม่มี ความตั้งลงโดยรวมกันเป็นกอง เป็นหมวดหมู่ ในที่อื่นหนึ่งแห่งนามรูปที่ดับไปแล้วก็ไม่มี รูปเกิดเพราะปัจจัยเกิดบ้าง รูปเสื่อมไปเพราะปัจจัยดับบ้าง รูปย่อมเกิดโดยขณะบ้าง ย่อมกลับเสื่อมไปโดยขณะบ้าง รูปเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปเกิดขึ้นเพราะตัณหา กรรม อาหาร เป็นต้น เกิดขึ้น รูปดับไปเพราะอวิชชาดับ รูปดับเพราะตัณหา กรรม และอาหารดับ เมื่อเห็นลักษณะแปรไปแห่งรูป ก็ชื่อว่าเห็นความเสื่อมแห่งรูปขั้นหนึ่ง เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขั้นนี้ ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ นี้

๓. เสื่อมเพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือมีสิ่งอื่นเป็นปัจจัยและเป็นปัจจัยของสิ่งอื่น

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมของขั้น ๕ มี ๒ ลักษณะ คือโดยปัจจัยและโดยขณะ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย สมุทัยสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ปัจจัยผู้ให้เกิด เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ทุกขสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ชาติทุกข์ เมื่อเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย นิโรธสัจย่อม

ปรากฏ เหตุยังรู้ความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่มีปัจจัยทั้งหลาย เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย เมื่อเห็นความเสื่อมโดยขณะ ทุกขสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้มรรณทุกข์ ส่วนการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปทั้งโดยปัจจัยและโดยขณะแห่งผู้ปฏิบัติจัดว่าเป็นโลกิยมรรค ความเกิดขึ้นและความเสื่อมของชั้น ๕ ตามนัยปฏิจสมุปปาท มีดังนี้คือ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนุโลมปฏิจสมุปปาทก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะหยั่งรู้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย ปฏิโลมปฏิจสมุปปาทก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ว่า เพราะความดับแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ แต่เมื่อเห็นทั้งความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้สังขตลักษณะ ด้วยว่าธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดและเสื่อมไปจัดเป็นสังขตธรรม และสังขตธรรมเหล่านั้นก็เป็นปฏิจสมุบันธรรม อนึ่ง เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนัตตลักษณะก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ว่าธรรมทั้งหลายมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยโดยไม่เคลื่อนคลาด เมื่อเห็นทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ อนิจจลักษณะย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ว่าธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีแล้วก็ไม่มี และเพราะหยั่งรู้ความว่างเปล่าแห่งสังขารธรรมทั้งหลายทั้งในส่วนก่อนและส่วนหลังคือทั้งในอดีตและอนาคต ทุกขลักษณะก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้สภาวะลักษณะ (ลักษณะที่เป็นสภาวะ) ก็ย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ว่าป็นธรรมที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้ภาวะที่สังขตลักษณะเป็นไปชั่วขณะ ๆ ก็ปรากฏในสภาวะลักษณะ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีแห่งความเสื่อมในลักษณะเกิด และความเกิดในลักษณะเสื่อม

นามและรูปเท่านั้นที่มีอยู่จริงในโลกนี้ (ปรมาตตสัจจะ) นามและรูปนั้น สัตว์และคนไม่มีอยู่จริง นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า ถูกเป็นปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นกองแห่งทุกข์ นามและรูปในปัญจโวการภพก็อาศัยกันเป็นไป ต่างค้ำจุนกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วยอำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย เมื่อนามอาศัยรูปกล่าวคือหทัยวัตถุ ทวาร และอารมณ์เป็นไปอยู่ รูปและนามเป็นคนละภาวะมิได้ปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม เพียงแต่นามอาศัยรูปเป็นไปเท่านั้นเอง ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ตา มิได้เกิดแต่รูป และมีได้เกิดในระหว่างตาและรูปทั้งสอง มันเป็นสังขตะอาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้น แม้อายุตนะอื่น ๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ นามไม่มีเดชเอง โดยลำพัง ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยเดชของตน และไม่อาจเป็นไปในกิริยานั้น ๆ เอง แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจเกิดขึ้นด้วยเดชของตน ทั้งไม่อาจเป็นไปในกิริยานั้น ๆ โดยลำพัง ทั้งรูปและนามต่างได้อาศัยกันเกิดขึ้นหรือเป็นไป ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะ อ่อนแอโดยลำพังตน เกิดและตั้งอยู่ด้วยกำลังของตนไม่ได้ มักเป็นไปตามอำนาจของธรรมอื่นเกิดขึ้น คือธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะมีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ตั้งขึ้นเพราะมีธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ชั้นที่มีกรรมเป็นปัจจัยเกิดแล้วในอดีตก็ดับไปแล้วในอดีตนั้นเอง ส่วนชั้นเหล่าอื่นมีอดีตกรรมเป็นปัจจัยเกิดขึ้นในภพนี้ ธรรมอะไร ๆ ที่มาสู่ภพนี้จากอดีตภพหาไม่ แม้ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมปัจจัยในภพนี้ก็จักดับไป ชั้นเหล่าอื่นจักเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีธรรมอะไร ๆ จากภพนี้ไปสู่ภพใหม่ ไม่มีธรรมอะไร ๆ ในอดีตภพข้ามมาสู่ภพนี้ หรือไม่ข้ามภพนี้ไปสู่ภพใหม่

การพิจารณาความเสื่อมของสังขารและความไม่ประมาทในการทำหน้าที่ (ไม่ประมาทในสังขาร) ย่อมทำให้มีผลหรือได้รับประโยชน์ ๔ ประการ คือ (๑) รู้เท่าทันความจริงของสังขาร (๒) เป็นการเตือนตนไม่ให้ประมาท (๓) ไม่ทุกข์ใจเพราะสังขารทั้งหลาย (๔) ได้ประสบความสุขในชีวิต

๑) **รู้เท่าทันความจริงหรือความเปลี่ยนแปลงของสังขาร** สังขารทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม ไม่อาจบังคับให้เป็นไปตามที่ปรารถนาได้ เมื่อเปลี่ยนแปลงไปในอารมณ์ที่ตนไม่ต้องการก็จะเกิดความทุกข์แก่ผู้ที่ยึดมั่นในความเป็นตัวตนและของตน หากผู้ปฏิบัติพิจารณาถึงความเสื่อมสลายของสังขารทั้งหลาย ก็จะทำให้รู้เท่าทันความเป็นจริง ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นเหตุแห่งทุกข์

๒) **เป็นการเตือนตนไม่ให้ประมาท** โดยธรรมชาติของมนุษย์ผู้ไม่ได้ฝึกอบรมจิตและปัญญาของตน (ผู้ประมาท) มักจะปล่อยใจหรือทำอะไรตามใจปรารถนา ความประมาทถือว่าเป็นเหตุแห่งความผิดพลาดความพลั้งพลาดทั้งหลาย คนประมาทจึงประสบทุกข์อยู่เสมอ หากผู้ปฏิบัติได้พิจารณาความเสื่อมของสังขารทั้งหลาย ก็จะเป็นการเตือนตนให้มีสติหรือไม่ให้ประมาท เมื่อมีความไม่ประมาท การดำเนินชีวิตก็จะไม่เกิดความผิดพลาด ความทุกข์ก็จะไม่เกิดขึ้น

๓) **ไม่ทุกข์ใจเพราะสังขารทั้งหลาย** มนุษย์ผู้ไม่รู้ความจริงของสังขารหรือไม่รู้เท่าทันสังขาร เมื่อสังขารนั้นเปลี่ยนแปลงหรือเสื่อมสลายไปก็ทำให้เกิดความทุกข์ใจขึ้นมา ความทุกข์ที่ทำนจําแนกไว้โดยประเภทต่าง ๆ เช่น ทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บ ตาย การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ เป็นต้น ทั้งหมดรวมลงในความยึดมั่นในฉันท์ ๕ อย่างไรก็ตามแม้ผู้ปฏิบัติจะยังละความยึดมั่นไม่ได้ แต่หากมีสติรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ก็สามารถที่กำหนดรู้เพื่อไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นในขณะนั้นได้ ดังนั้นความไม่ประมาททุกขณะจึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่มนุษย์

๔) **ได้ประสบความสุขในชีวิต** สุขที่แท้จริงตามหลักพระพุทธศาสนา คือ สุขที่เกิดขึ้นทางใจโดยไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสุขที่เกิดจากการพัฒนาจิต หรือเป็นความสุขที่เกิดจากการละกิเลสได้หมดสิ้น ไม่ถูกปัจจัยใด ๆ เสียดแทงอีกต่อไป เรียกว่า พระนิพพาน คนผู้ประมาทไม่อาจประสบกับความสุขตามที่กล่าวมานี้ได้ เพราะธรรมะเป็นวิสัยของสัตบุรุษเท่านั้น ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้พุทธบริษัทดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาท เพราะความไม่ประมาททำให้เข้าถึงความสุขคือพระนิพพานได้

ความไม่ประมาทในกาลเวลา คือ ไม่ปล่อยวันเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์ เห็นเวลาเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ รู้จักใช้เวลาให้คุ้มค่าคือทำประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น ความไม่ประมาทในวัย คือ ไม่มัวเมาหรือหลงว่าตนเองยังเป็นหนุ่มสาวแล้วไม่ประพฤติธรรม คิดว่าจักทำในวัยที่เหมาะสม ซึ่งอาจไม่มีโอกาสตามที่ตั้งใจไว้ก็ได้ เพราะชีวิตเป็นของไม่เที่ยง ความไม่ประมาทในชีวิตคือการรู้จักห้ามและป้องกันโทษที่จะพึงเกิดแก่ตน และชวนชววยสร้างทางหรือเหตุแห่งความสุขที่จะพึงเกิดขึ้นแก่ชีวิต

ความไม่ประมาทในการทำงานคือประกอบแต่สัมมาชีพ ละเว้นการทำงานที่มีโทษ และตั้งใจทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด ความไม่ประมาทในการศึกษาคือศึกษาหาความรู้เพื่อพัฒนาตนและสังคมอยู่เสมอ ส่วนความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรมคือการปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาเพื่อละเว้นความชั่วหรือสิ่งที่เป็นโทษ เพิ่มพูนความดีงาม และอบรมจิตและปัญญาเพื่อความสุขที่ยั่งยืนตลอดไป

๔.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาเฉพาะหลักธรรมในปัจฉิมโอวาทคือความเสื่อมของสังขาร และความไม่ประมาทเท่านั้น พบว่ายังมีประเด็นที่ควรศึกษาได้อีกในมหาปริณิพพานสูตร ดังนั้นจึงขอเสนอแนะประเด็นเพื่อการวิจัยในครั้งต่อไป

ข้อเสนอแนะในการวิจัย แบ่งออกเป็น ๒ ประเด็น คือ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ดำเนินชีวิตประจำวัน

โดยนำเหตุผลที่ได้จากพฤติกรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต ในแต่ละด้านดังนี้

๑. ความไม่ประมาทในเวลา
๒. ความไม่ประมาทในวัย
๓. ความประมาทในชีวิต
๔. ความประมาทในการทำงาน
๕. ความไม่ประมาทในการศึกษา
๖. ความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม

ในการนำความรู้เรื่องความเสื่อมของสังขารและความไม่ประมาทมาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวันโดยเฉพาะกับสถานการณ์บ้านเมืองปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติควรได้เข้าใจว่าธรรมชาติของสรรพสิ่งเชิงวิวัฒนาการคือเมื่อเจริญถึงที่สุดแล้วก็กลับเสื่อมลง หรือเมื่อเสื่อมถึงที่สุดแล้วก็กลับเจริญขึ้น ความชอบใจหรือความไม่ชอบใจไม่ใช่สิ่งจีรังยั่งยืน เกิดขึ้นได้ไม่นานก็จะเปลี่ยนแปลงไป หากพิจารณาในมิติของความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปในแต่ละขณะ ก็ยังจะเห็นความเกิดดับหรือความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา คนที่มีความทุกข์ใจได้นานมักจะเป็นคนที่ตรึงถึงอกุศลธรรมอยู่เป็นนิตย์จนจิตเสพคุ้นกับอกุศลธรรมนั้น น้อมไปในอกุศลธรรมนั้น อย่างไรก็ตามเมื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นโดยความเป็นตัวตนของตนนั้นเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น จิตก็จะเปลี่ยนไปตามด้วยคือเปลี่ยนไปตามด้วยอำนาจของตัณหาตามที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าทั้งสุขและทุกข์เป็นอนัตตาคือไม่มีตัวตน วางเปล่าจากความเป็นตัวตน เป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับสิ่งอื่นโดยความเป็นเหตุปัจจัย ดังนั้นสัตว์บุรุษจึงละเว้นเหตุชั่ว เพื่อป้องกันผลชั่วไม่ให้เกิดขึ้น และเลือกทำแต่เหตุที่ดี เพื่อให้ได้รับผลที่ดี ไม่มีความยึดมั่นในสรรพสิ่งโดยความเป็นตัวตน

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

๑. ศึกษาหลักธรรมความไม่ประมาทกับการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ
๒. ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์อุปมาพหุธรรมโดยความเป็นสหธรรมของอิทธิบาท ๔ เพื่อความสำเร็จแห่งการงาน
๓. ศึกษาความสูญเสียอันเกิดจากความประมาทในมิติด้านสังคมของชาวไทยพุทธในพื้นที่ต่างๆ